

ПЕРЕДМОВА

Уперше на розгляд читана представлено маловідому роботу видатного українського сходознавця академіка А. Ю. Кримського – „Історія хазарів з найдавніших часів до X віку”¹. Майже до останнього десятиліття XX ст. ця неопублікована монографія вважалася втраченою. Проте доля розпорядилася інакше і рукопис книги вдалося віднайти у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Дослідження патріарха українського сходознавства становить великий інтерес також тим, що воно узагальнює та підсумовує шлях як світового, так і українського хозарознавства аж до самого початку Другої Світової війни. Академік А. Ю. Кримський відомий науковому світові, насамперед, як автор багатьох досліджень гуманітарного профілю і це при тому, що значна частина його рукописних праць так і залишилась неопублікованою. Серед них – велика монографія „Історія хазарів з найдавніших часів до X віку”. Зрозуміти її значення для хозарознавчої науки можна лише усвідомивши той складний шлях, що пройшли дослідники хозарської проблематики в Україні та поза її межами до А. Ю. Кримського протягом не одного століття.

Як справедливо зазначив А. П. Новосельцев, „початок хозарознавства в Європі пов’язаний з іменем відомого вченого XVII ст. І. Буксторфа, який видав в оригіналі і з латинським перекладом відоме єврейсько-хозарське листування”. „З тих пір, – зазначив далі дослідник, – в європейській історіографії намітились два напрями вивчення Хозарій: по-перше, як самостійного об’єкту історії та, по-друге, у зв’язку з минулим Росії. Перша продовжувалась переважно у працях сходознавців, друга – у працях з руської історії; у XIX ст. намітилась тенденція до їхнього зближення. Після Жовтневої революції з’явився і третій різновид хозарознавства, представлений працями археологів”². Варто зазначити, що ці три напрями хозарознавства у перші десятиліття XX ст. вже були представлені в українській науці, де до числа представників першого – сходознавчого – належав академік А. Ю. Кримський.

З розвитком хозарознавчих студій як у Західній, так і Східній Європі певною мірою була пов’язана історична наука в Україні. Усьому світові відомі хозарознавчі дослідження таких західноєвропейських орієнта-

лістів XVIII – початку XX ст., як І. Стріттер, Г. Ю. Клапрот, М. д'Оссон, Й. Маркварт та інші, які широко використовували у своїх працях дані вже опублікованих у XIX ст. мусульманських джерел арабською та перською мовами. У XIX ст. хозарознавчі студії стали особливо популярними і серед орієталістів Російської імперії, серед яких варто згадати імена В. В. Григорьєва, Д. Лловайського, Д. Язикова, П. В. Голубовського, В. Ф. Мінорського, В. В. Бартольда та інших³. При цьому варто зазначити, що значну публікацію П. В. Голубовського «Болгары и хазары – восточные соседи Руси при Владимире Святом» було надруковано в 1888 р. у Києві в періодичному збірнику «Киевская старина». І в цьому немає нічого дивного, бо історики вже тоді довели, що значна частина Лівобережної України і землі полян навколо Києва у VIII–X ст. входили до складу Хозарської держави. У своїй великій статті П. В. Голубовський звернув увагу на те, що навіть після падіння Хозарської держави наприкінці X ст., при київському князеві Володимирі, хозари продовжували сповідати іудаїзм і взяли участь у релігійному диспуті, який, за словами автора „Повісті минулих літ”, влаштував Володимир у Києві напередодні прийняття християнства, де мусульманську громаду, доречі, представляли волзькі булгари. І хоча значну частину цієї великої статті приділено державі волзьких булгар, що почала набирати своєї могутності, чимало уваги приділено також хозарам. П. В. Голубовський одним із перших звернув увагу на міцні позиції іудаїзму в хозарському суспільстві. Насамперед він зазначив: „Въ первой половинѣ VIII столѣтія правительство хазаръ по политическимъ видамъ принуждено было принять исламъ, но, какъ видно, это обращеніе было чисто наружное, потому что въ то же время при каганѣ Буланѣ была принята вѣра іудейская, хотя утвердилась она тамъ окончательно лишь въ IX в. при каганѣ Овадін. Юдаизмъ исповѣдоваль однако не весь народъ, а лишь каганъ, его дворъ, высшее сословіе и только, можетъ быть, незначительная часть народа. Остальная часть собственно хазарского населенія исповѣдывала исламъ или христіанскую религію, или продолжала держаться язычества.» П. В. Голубовський також приділив чимало уваги такому питанню, як походження та етнічна приналежність хозар. Він одним із перших звернув увагу на змішаний характер хозар і при цьому вважав, що на чолі хозар була тюркська династія. За спостереженнями дослідника, після того, як хозари у першій половині VIII ст. були витіснені арабами із Закавказзя, вони освоїли величезні території Східної Європи і це був пік їхньої політичної могутності. Проте, за слушним спостереженням П. В. Голубовського, з IX ст. Хозарська держава починає слабнати, бо це було пов'язано із внутрішніми негараздами. Як доказ цього, дослідник навів той факт, що хозарські кабари залишили Хозарію та

пішли до мадярів. Окрім того, П. В. Голубовський одним із перших звернув увагу на дуалізм верховної влади у хозар, представленій сакральним володарем – каганом і бегом. Що стосується характеру взаємин хозар з південною частиною східних слов'ян, то П. В. Голубовський зробив дуже важливий висновок: «Владычество хазаръ надъ русско-славянскими племенами продолжалось около двухъ столѣтій. Зависимость нашихъ предковъ отъ Хазаріи выражалась, главнымъ образомъ, лишь въ платежъ дани мѣхами, можетъ быть, также деньгами и продуктами промышленности и торговли. Можно предполагать также, что въ нѣкоторыхъ мѣстностяхъ стояли у насъ хазарскіе гарнизоны, на что указываютъ сохранившіяся досель городища, носящія названія хазарскихъ, но это могли быть также и торговля хазарскія факторія, гдѣ подъ охраной хазарскихъ отрядовъ жили восточные купцы. Хазары несомнѣнно жили и въ Києвъ. Имѣя предъ собою факты замѣчательной релігіозной и національной терпимости хазарского правительства, мы не можемъ предполагать, чтобы владычество хазаръ было тяжело для нашихъ предковъ.» Підсумовуючи П. В. Голубовський зробив висновок щодо історичної місії хозар, згідно з яким „Хазарія въ епоху высшаго развитія своего могущества оказывала огромную услугу, являясь оплотомъ Европы съ востока противъ безчисленныхъ кочевыхъ массъ Азіи, а съ юга противъ завоевательныхъ стремленій арабовъ».⁴

У межах орієнталістичних студій у другій половині ХІХ ст. почалося вивчення історії хозар, як частини історії єврейського народу, що було пов'язане з відкриттям та введенням до наукового обігу не лише листа Хасдая Ібн Шафрута та Скороченної редакції листа Йосифа, а й з відкриттям Розлогої редакції листа Йосипа та так званого анонімного документа Шехтера, знайденого в Кембріджі. Тому історія хозар знайшла певне відображення у працях А. Фірковича, А. Гейера, Г. Гретца, І. Берліна, А. Я. Гаркаві, Д. А. Хвольсона, а згодом і П. К. Коковцова.

Склалося так, що російські історики ще з ХVІІІ ст. історію Росії починали з часів Давньої Русі, тобто з того періоду, коли землі Південної Русі, насамперед Київська земля, знаходилися під протекторатом хозар. Характеру взаємин східних слов'ян і хозар приділили чимало уваги у своїх „Историяхъ государства Россійского” В. М. Татищев, М. М. Карамзін, а згодом С. М. Солов'єв, В. О. Ключевський, які не відокремлювали історію хозар від історії ранньої Русі. Необхідно зазначити, що в українській історіографії кінця ХІХ – перших десятиліть ХХ ст. з'явилися альтернатива фундаментальним працям російських дослідників. Йдеться про багатотомну працю М. Грушевського „Історія України-Руси”, перший том якої присвячено періоду історії України від найдавніших часів до початку ХІ ст. Чимало сторінок першого тому містять інформацію саме про хоза-

рів. Так, М. Грушевський зазначив: „Турецько-фінські орди на Подоню організувалися під проводом Хозарської орди і загородили потокови дороги з Азії до Європи на яких два-три століття і дали трохи спокійніше пожитє нашому Чорноморю”. Окрім того, М. Грушевський одним із перших висловив припущення про етнічну неоднорідність самих хозар: „...основа хозарської орди була фінсько-угорська, а підпала турецькому впливу – чи то культурно чи то через завойоване якоюсь турецькою ордою. Назви вищих урядів у Хозар – турецькі”. М. Грушевський висунув також оригінальну ідею, згідно з якою у VI ст. „під назвою Акацірів виступали тіж Хозари”. Торкаючись характеру взаємин хозар зі слов'янами, дослідник дуже слушно вважав, що зверхність хозар визнавали „подонські племена” (сіверяни. – *Ред.*), вятичі, радимичі та поляни. М. Грушевський був одним із тих істориків, хто підтримував ідею про дуальність державної влади у хозар. Принаймні він зазначав: „...голова держави *каган* був окружений надзвичайним поважанням, але не мав дійсної влади, а правив державою властиво його намісник – *бег*. В сим відгадували сліди колишнього підбиття Хозар якоюсь чужою (турецькою) ордою; але може бути, що се було узурпацією влади з боку начальників війська – *бегів*.” Характеризуючи зцілому політичний устрій Хозарської держави, М. Грушевський зазначив, що він відзначався „великою толеранцією для ріжноплеменних підданих, хоч у теорії власть кагана була вповні деспотичною”. Підсумовуючи варто зазначити, що М. Грушевський одним із перших обгрунтував думку, згідно з якою Хозарська держава протягом кількох століть була своєрідним „заборолом” для Європи від наскоків кочівників зі Сходу.⁵ Цим підхід українського історика дуже відрізнявся від панславистських поглядів деяких російських та українських істориків про „негативний” вплив хозар на розвиток східних слов'ян.

Варто також зазначити, що вже на самому початку ХХ ст. територія Східної України стала тим місцем, де сформувався третій напрям хозарознавчих студій – археологічний, у наслідок відкриття салтівської археологічної культури. Еталонним пам'ятником салтівської культури став катакомбний могильник біля с. Верхнього Салтова, що під Харковом, дослідженням якого у перші десятиліття ХХ ст. займалися В.О. Бабенко і А.М. Покровський. Офіційно першовідкривачем салтівської культури вважають В. О. Бабенка, який разом із місцевими селянами у 1900 р. розпочав розкопки у так званому Капиносівському яру біля с. Верхній Салтів, що знаходиться на правому березі Сіверського Дінця (нині це територія Вовчанського району Харківської обл.). У Верхньому Салтові переважав катакомбний обряд поховання.⁶ Були відзначені й інші особливості. Трохи пізніше з'ясувалось, що пам'ятники, аналогічні верх-

ньосалтівським, були досліджені і в середній течії Дону. Щодо етнокультурної атрибуції мешканців Верхнього Салтова спочатку виникли певні проблеми. На XII Археологічному з'їздові, що проходив у м. Харкові у 1902 р., уперше було оприлюднено результати розкопок катакомбного могильника біля Верхнього Салтова. На цьому науковому форумі було заслухано доповідь А. М. Покровського, де дослідник показав, що інвентар з катакомб Верхнього Салтова дозволяє продатувати могильник кінцем I тис. н. е. і це при тому, що такий тип поховальних пам'яток у цей час набув поширення на Північному Кавказі.⁷ На підставі цього, було запропоновано пов'язати катакомби Верхнього Салтова з хозарами. Проте згодом А. А. Спіцину вдалося довести, що катакомбні могильники салтівського типу знаходять прямі аналоги на Північному Кавказі, але саме там, де письмові джерела середньовіччя традиційно локалізують аланів⁸. Майже одночасно з В. О. Бабенком В. О. Городцов дослідив могильник салтівського типу поблизу х. Зливки в середній течії Сіверського Дінця, на території нинішньої Донецької обл. Основною відмінністю цього пам'ятника від Верхнього Салтова стала наявність ямних поховань⁹. Згодом пам'ятники, аналогічні зливкинським, були виявлені й досліджені на іншій території степу – в Нижньому Подонні та Приазов'ї. Вже в перші десятиліття ХХ ст. дослідники дійшли до висновку, що відкрита на теренах Східної України археологічна культура являє собою спадщину не стільки хозар, як народів, які у VIII–Х ст. входили до складу Хозарського каганату. Межі цієї археологічної культури простягаються далеко за кордони України і співпадають з територією, про яку у IX–Х ст. писали східні та європейські автори, як про землі Хозарської держави. Цю археологічну культуру традиційно називають салтівською, на честь с. Верхній Салтів, де вперше були виявлені та досліджені її пам'ятки у значній кількості. Що стосується могильника у х. Зливки на Дінці, то назва його дуже швидко закріпилася за локальним варіантом салтівської культури, що набув поширення у степах Східної Європи.

У радянські часи, тобто у 20–30-ті рр. ХХ ст., почала дуже швидко розвиватись салтівська археологія. Це було пов'язано зі специфікою цієї галузі хозарознавства, бо археологічні розкопки у значній кількості стали подавати дослідникам нові матеріали, що у новому ракурсі дозволяли висвітлювати історію Хозарського каганату та культуру народів, які його населяли. Вивченням старожитностей хозарських часів у той період активно займались Ю. В. Готьє¹⁰ та М. І. Артамонов. Варто особливо виділити дослідження останнього, що не лише дозволили виявити нові салтівські пам'ятки на півдні Східної Європи та

на Кавказі, а й дали можливість поєднати результати археологічних розкопок з інформацією середньовічних письмових джерел про хозар та їхню державу. Саме такий підхід був новаторським у хозарознавчих студіях. У наслідок цього в 1936 р. світ побачила його монографія „Очерки древнейшей истории хазар”, де дослідник з позицій останніх досягнень історичної науки того часу роглядав походження хозар¹¹. Це стало поштовхом для подальшого написання його фундаментальної монографії «История хазар»¹², що була надрукована лише за кілька десятиліть після того.

Треба зазначити, що у 20–30-ті рр. ХХ ст. орієталісти, які залишилися у Радянському Союзі, продовжували активно займатись вивченням історії хозар. Причина в тому, що на той час були виявлені нові письмові джерела східного походження, де містилася досить цікава інформація про хозар та народи, які населяли Хозарський каганат. Насамперед, варто згадати монографію П. К. Коковцова „Еврейско-хазарская переписка в X в.”, що побачила світ у 1932 р. У своєму дослідженні відомий орієталіст опублікував, переклав на російську, прокоментував та дослідив не лише відомі лист Хасдая, Скорочену редакцію листа Йосифа, а й дуже спірну з наукової точки зору Розлогу редакцію листа Йосифа, відкритого незадовго до того документа Шехтера та витяги з інших пам’яток середньовічної єврейської літератури, де міститься інформація про хозар.¹³ Це стало значною подією не лише у хозарознавчих студіях, а взагалі в іудаїці. У ті часи в Радянському Союзі та в Західній Європі зріс інтерес до так званого документа Туманського – першого фарсомовного географічного трактату „Худуд ал-‘Алам” (Кордони світу), що був написаний наприкінці X ст., але зберігся в редакції початку другого тисячоліття нашої ери. В 1930 р. перський текст цього твору був опублікований В.В. Бартольдом¹⁴, а в 1937 р. В. Міпорський на Заході видав повністю перекладений на англійську мову текст цього трактату з коментарями¹⁵. Як відзначили ще тоді дослідники цього твору, „Худуд ал-‘Алам” являє собою дуже складну компіляцію із творів попередніх мусульманських географів, частина з яких є втраченими. Проте ніщо не може порівнятись за драматизмом з подіями, що відбулися у 30-ті рр. навколо рукопису Ібн Фадлана!

У 1936 р. до Інституту сходознавства АН СРСР потрапила фотокопія тексту так званого Мешхедського рукопису „Рісале” (Записки) Ібн Фадлана, де докладно описується подорож багдадського посольства до країни волзьких болгар та Хозарії у 20-ті рр. X ст. До цього про твір Ібн Фадлана у Східній Європі було відомо завдяки уривкам, наведеним Йакубом (XIII ст.) у так званій „Географічній енциклопедії”. Одночасно роботу над тестом „Рісале” Ібн Фадлана у 30-ті рр. розпочали мігрував-

ший на Захід колишній російський підданий А. З. Валідов, який змінив своє ім'я на Ахмед Зекі Валіді Тоган, і український орієнталіст-арабіст із Харкова А. П. Ковалівський. Отже, у другій половині 30-х рр. розпочались своєрідні змагання з оглядом на те, хто першим дослідить твір Ібн Фадлана та видасть окрему монографію, що мало ідеологічне підґрунтя. При цьому часу було відведено вкрай замало. „Рісале” Ібн Фадлана має для істориків-медієвістів дуже важливе значення, бо містить цінні відомості про народи Середньої Азії, степів Заволжя та Приуралля, Волзької Булгарії та сусідніх земель і власне Хозарії, що їх відвідало у 20-ті рр. посольство багдадського халіфа, секретарем якого був Ібн Фадлан. Отже, це є унікальне джерело з історії ранньосередньовічних номадів, волзьких булгар та хозар, що безпосередньо відображає інформацію очевидця подій. За надзвичайно стислий термін – 2 роки – А. П. Ковалівський провів складну роботу по вивченню і перекладу з арабської мови на російську важкої для розуміння фотокопії рукописного тексту Ібн Фадлана. Переклад рукопису було зроблено на основі ретельного критично-філологічного аналізу тексту Ібн Фадлана та уривків із твору Йакута. При цьому варто відзначити, що А. П. Ковалівський продовжував займатись й іншими дослідженнями. Вже у 1938 р. А. П. Ковалівський завершив підготовку монографії, присвяченої цьому важливому джерелові, хоча дослідник розглядав свою працю лише як перший крок у джерелознавчому вивченні твору Ібн Фадлана і накреслював плани подальшої дослідницької роботи над ним. На жаль, дослідник вихід своєї монографії зустрів не на волі, бо у жовтні 1938 р. А. П. Ковалівського, як і багатьох українських орієнталістів, було заарештовано і відправлено на п'ять років до одного із гулагівських таборів. Тому важко було й видати друком його закінчену працю про Ібн Фадлана та ще із іменем автора дослідження – А. П. Ковалівського, якого було оголошено „ворогом народу”. Тому у 1939 р. побачила світ книга «Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу» за редакцією академіка І. Ю. Крачковського, але без згадки імені автора. Обсяг монографії складав 20 друк. арк., де крім перекладу тексту твору Ібн Фадлана подано археографічний вступ, науковий коментар (1237 термінів), огляд джерел і посібників, арабський і російський покажчики і набраний арабською сам текст Мешхедського рукопису¹⁶. Необхідно зазначити, що А. П. Ковалівський і в наступні роки свого життя продовжив дослідження книги Ібн Фадлана і став широко відомим у науковому світові, насамперед, як дослідник твору цього арабського мандрівника. Тоді ж, у 1939 р., але на кілька місяців пізніше нісля того, коли в СРСР було надруковано монографію А. П. Ковалівського «Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу», в Ляйпцигу німецькою мовою було надруковано монографічне

дослідження Валіді Тогана "Ibn Fadland's Reisebericht".¹⁷ Отже перегони між двома орієталістами, які представляли дві соціальні системи, закінчилися на користь А. П. Ковалівського!

Таким чином, є підстави вважати, що в роки життя академіка А. Ю. Кримського в Україні склалася своя традиція хозарознавчих студій, представлена трьома напрямками, і це при тому, що дослідження українських вчених доволі часто ставали широко відомими у науковому світі. Отже, немає нічого дивного, що видатний український орієталіст зі свого боку також не оминув хозарознавчі студії. Проте, на жаль, про інтерес А. Ю. Кримського до історії хозар науковці дізналися лише після смерті академіка – після Другої світової війни – саме завдяки старанням близьких до нього людей.

Так, учень академіка А. Ю. Кримського – О. Прицак у своїй рецензії на працю польського сходознавця А. Зайончковського „Із досліджень над хозарським питанням”, що увійшла до збірника „Der Islam”, ще в 1949 р. згадав про роботу академіка „Пролегомена до історії хозарів”, що, за його словами, була надрукована в Києві у 1941 р. в науковому журналі „Мовознавство” українською мовою¹⁸. Проте цим питанням ще у 1972 р. зацікавився Ю. М. Кочубей і тому 26 вересня цього ж року він надіслав професорові О. Прицакові листа, де доречі зазначив: «Ви пишете, що „Пролегомена до історії хозарів” А. Ю. Кримського була надрукована в збірнику „Мовознавство” за 1941 рік. У цьому науковому збірнику /в 1941 р. вийшов лише 1 номер/ такої статті немає, хоча відомо, що з доповіддю на подібну тему А. Ю. Кримський виступав у Львові. Був би дуже вдячний, якби Ви могли якось уточнити справу з публікацією цієї праці нашого вченого»¹⁹. Проте, на жаль, відповідь не надійшла і залишається лише гадати: чи було десь опубліковано статтю А. Ю. Кримського з такою назвою, чи ні?

Завдяки старанням О. Прицака науковий світ вперше дізнався і про монографію А. Ю. Кримського „Хазари”. З приводу цього ще в 1949 р. в українському емігрантському часописі „Україна: українознавство і французьке культурне життя” (Ч. 2) у статті-некролозі на честь Агантингела Кримського „його особистої приятельки, відомої дослідниці нашого минулого” (Н. Полонської-Василенко – *Ред.*) було зазначено: „Доля літературної спадщини Кримського невідома мені. Він залишив багато недрукованих праць, що їх я, з його доручення, передала до Бібліотеки Академії Наук. Там були Історія української літератури, Історія Хозар... Чи вони залишилися у Києві, чи їх вивезли німці – я не знаю, хоч тодішній директор Бібліотеки запевняв мене, що вони цілі, але їх могли вивезти останньої хвилини. На щастя для науки, молодий учень А. Кримського

д-р О. Прицак спромігся вивезти деякі з праць Кримського (вони були в кількох примірниках). Серед них Історію хозар. Невідома й доля цінної бібліотеки Кримського, що її він передав до Академії Наук. Н. Д.²⁰ І вже невдовзі О. Прицак підтвердив цю інформацію.

В 1949 р. О. Прицак в журналі "Der Islam" у згаданій вже рецензії на працю польського сходознавця А. Зайончковського „Із досліджень над хозарським питанням” також написав про працю А. Кримського „Історія хазарів з найдавніших часів до 10 віку”, що „нажаль, ще не відома багатьом дослідникам”²¹. Після того вже у 1965 р. в „Ural-Altische Jahrbücher” у своїй розвідці „*يوغار و كافر كاوار* Yowar und Kāwar Kāwar” він вказує, що до неї включено розділ із праці А. Кримського, який він подав в перекладі німецькою мовою. О. Прицак зазначив, що в ній А. Кримський – український орієталіст та славіст – відповів на питання про причини „революції Кабарів” та встановив, коли почалася втеча кабарів із Хозарії.²²

Інформацію О. Прицака про монографію А. Ю. Кримського „Історія хазарів” згодом підтвердила також Н. Полонська-Василенко, дружина академіка М. П. Василенка, в ювілейній статті про академіка А. Ю. Кримського на честь його „століття з дня народження та тридцятиліття з дня смерті”, що була надрукована в українському емігрантському часописі „Український історик” у 1971 р. Тоді Н. Полонська-Василенко зазначила: «1930-ті роки знову дали можливість Кримському допомогти мені. 1934 р. мене, з великою групою наукових співробітників було звільнено з Академії Наук, і 1935 року, я втратила мого чоловіка. Треба було шукати якогось „вільного заробітку”, бо на інші посади нас, звільнених з Академії, не приймали. Я стала брати переписку на машинці. Кримський став давати мені переддрукувати свої праці, між іншим я переписувала його „Історію хазар”. Праця ця була надзвичайно цікава.»²³ Ця інформація про маловідому роботу А. Кримського викликала настільки жвавий інтерес серед українських емігрантських кіл, що вже в цьому ж журналі „Український історик” у 1973 р. було надруковано, на жаль, по смертну статтю Н. Полонської-Василенко, спеціально присвячену роботі А. Кримського „Історія хазарів з найдавніших часів до X віку”. Про час і умови написання цієї великої роботи українського академіка вона зазначала: «Над цією темою працював він в останні роки свого життя. Написані його рукою аркуші переддруковувала на машинці Ольга Петрівна Косач-Кривенюкова, але потім, в середині 1930-их років, не знаю чому відмовилася продовжувати працю. Тоді, в 1936 році, А. Кримський звернувся до мене з проханням продовжувати працю від якої відмовилася Ольга Петрівна. Мос становище було таке: року 1932 мене було звільнено з Академії Наук, року 1935 помер мій чоловік, і я перейшла на станови-

ще приватної „машиністки”. Я мала машинку з двома шрифтами – слов'янським та латинським і це було дуже зручно для передрукування праці Кримського, де було багато різних цитат та бібліографічних вказівок різними мовами. Року 1937 мене знову прийняли на працю в Академії Наук і я не пригадую хто продовжував друкувати і чи було доведено її до кінця». Що стосується подальшої долі рукопису „Історії хазарів...”, то Н. Полонська-Василенко подає дуже важливу інформацію: «Року 1941, після початку війни з Гітлером, Кримський, що був у Криму, подався до Звенигородки. Зв'язок з Кисвом підтримував його служник Мельниченко; в помешканні Кримського мешкала його сестра, яка використала нагоду пожити в Києві, поки брат був у Звенигородці. Якось, мабуть на самому початку липня, привіз Мельниченко мені три пакунки з рукописами і лист Кримського. Він писав, що надсилає мені рукописи „Історії Хазар” і просить примістити в надійному місці. Час був неспокійний. Всі боялися евакуації і не було кому передати рукопис. Я передала на схованку до Бібліотеки Академії» Трохи згодом, як виявилось, завдяки втручанию О. Прицака вдалося вивезти із Києва та врятувати частину рукопису. Про це Н. Полонська-Василенко повідомляє: „Тому, коли приїхав до Києва учень академіка Кримського, на якого він покладав великі надії, п. Омелян Прицак, я передала йому один з пакетів. Два залишилися в Бібліотеці.” Н. Полонська-Василенко звернула увагу на відсутність в опублікованих списках праць академіка А. Ю. Кримського його великої роботи про хозарів. З огляду на це вона зазначила: „Тому копія рукопису, яку я передала проф. О. Прицакові набуває ще більшої ціни. Може він став унікалом”. Проте проф. О. Прицак у листі до Н. Полонської-Василенко, датованим 27.X.1971, у відповідь на її запитання з цього приводу зазначив, що вона передала йому в пакунку лише „поодинокі частини”. О. Прицак у тому листі далі зазначив: „Очевидно, якщо б я мав до диспозиції повний текст, то безумовно давно б оцю працю опублікував. Все таки ще в 1965 році я опублікував у німецькому перекладі основне з тої частини праці Кримського, яка мені була доступна: його інтерпретацію революції Кабарів. По моєму, виданий мною витяг із монографії Кримського включає в собі найважливіше відкриття і тому я вважав своїм обов'язком подати його до відома наукового світу”. На підставі цього Н. Полонська-Василенко зробила досить песимістичний висновок: „... з'ясовується, що весь рукопис А. Кримського не існує...”²⁴ Чи дійсно це так?

В Україні вже в 1971 р. побачила світ монографія К. І. Гурницького „Кримський як історик”, в якій автор зазначив, що два томи рукописного варіанту монографії А. Ю. Кримського „Історія хозарів” зберігаються у Відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (ф. І,

№№ 2536 і 25576).²⁵ Після того про рукопис праці А. Ю. Кримського в Україні забули на двадцять років, доки у „Віснику АН України” в номерах 1–2 за 1993 р. не почали публікувати фрагменти з першої частини монографії А. Ю. Кримського „Хазари”. Це видання у своєрідній інтерпретації намагався здійснити М. Веркалець, який у коротенькій передмові до публікації зазначив (№ 1): «Нещодавно у Відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського АН України (Ф. 1, № 25536) було знайдено рукописну працю академіка А. Ю. Кримського „Хазари”, в якій вчений досліджує історію України від найдавніших її часів. Написана у несприятливі для України 30-ті роки, монографія „Хазари” охоплює два найважливіші періоди нашої історії – скіфський та хозарський».²⁶ Проте чи ситуація з рукописом праці А. Ю. Кримського дійсно така, як її подає М. Веркалець?

Насправді коло документів, що відображують зазначену роботу А. Ю. Кримського не вичерпується вищенаведеними двома одиницями зберігання. Принаймні запропонована версія першої частини великої праці А. Кримського „Історія хазарів з найдавніших часів до X віку” базується на машинописі, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського під шифром XXXVI, 64, що складається з 485 сторінок і містить виправлення, внесені рукою самого А. Ю. Кримського. На щастя ця перша частина великої праці академіка зберіглася у повному обсязі. Проте у процесі друку на машинці виникли певні труднощі технічного характеру. Це стосується використання літер „е” і „є”, де остання повністю відсутня, а також написання низки етнічних та власних назв (включаючи саму назву „Хазари” замість „Хозари”). Проте ми намагалися зберегти первісний вигляд рукопису і не займалися редагуванням тексту академіка. З огляду на це варто згадати зауваження Н. Полонської-Василенко, згідно з яким „мова Кримського дуже своєрідна і не надається до перекладу”. Окрім того, на жаль, А. Ю. Кримський не встиг у багатьох випадках вписати терміни грецькою, вірменською та іншими мовами. Тому у наших коментарях до тексту першої частини монографії, поданих окремо після тексту А. Ю. Кримського, у деяких випадках наведені можливі варіанти пропущених слів та словосполучень.

Що стосується основного змісту першої частини великої монографії А. Ю. Кримського „Історія хазарів з найдавніших часів до X віку”, то її присвячено етногенезу хозар, але у своєрідній інтерпретації самого А. Ю. Кримського. Після ознайомлення з нею у читача може виникнути певне здивування та розачарування, бо вчений шукає витоки хозарської людності не в Центральній Азії, як це вважає більшість сучасних дослідників, а в середовищі скіфських племен півдня Східної Європи, докладно

описаних Геродотом у середині I тис. до н. е. Складається враження, що за останні десятиліття ми вже неодноразово зустрічалися з таким підходом у деяких сучасних дослідників, яких звинувачують у пантюркізмі. Якщо враховувати тюркське коріння А. Ю. Кримського, то тоді можна вважати, що й український академік зазнав впливу ідей пантюркістів. Проте чи можна звинувачувати у таких поглядах багатьох радянських істориків 30-х – 40-х рр., які у справі походження народів, як і А. Ю. Кримський, міцно стояли на позиціях автохтонізму?! Саме у цей період запанувала тенденція акцентувати увагу на характері соціальних відносин, що базувалось переважно на еволюціоністських ідеях про панування феодалізму навіть у кочових суспільствах. При цьому питанням етнічної історії не надавалось належної уваги. Це дуже швидко призвело у 30–40-і рр. XX ст. до панування такого вчення як „яфетична теорія М. Я. Марра”. На думку радянських істориків, не було істотної різниці між іраномовними народами античності і тюркомовними номадами раннього середньовіччя, бо це були всього лише етапи в етнічному розвитку однієї спільності. Ситуація з першою частиною монографії А. Ю. Кримського може свідчити, що навіть академік А. Ю. Кримський зазнав впливу ідей академіка М. Я. Марра про автохтонне походження народів.

Проте А. Ю. Кримський, на відміну від більшості радянських вчених, не вважав класову боротьбу наріжним камінням історичного прогресу. Зміст усіх розділів монографії „Історія хазарів з найдавніших часів до X віку” свідчить про те, що в цьому питанні український академік був непохитним. А. Ю. Кримський міцно стояв на позиціях кращих традицій вітчизняної та зарубіжної орієнталістики. Тому у його монографії показано історію хазарів в часовому і просторовому контексті. Робота А. Ю. Кримського стала першою монографією, де історію хазарів подано не за проблемними підходами, з чим ми часто зустрічаємось і сьогодні, а за чисто хронологічним принципом. Наскільки це вдало зробив А. Ю. Кримський, наскільки він випередив своїх сучасників, нехай судять читачі.

У зв'язку з цим хочемо висловити подяку усім тим, хто брав активну участь у підготовці до друку монографії А. Ю. Кримського „Історія хазарів з найдавніших часів до X віку” – студентам Острозької Академії випусків 2004 та 2005 рр., особливо І. Ващук та М. Дерев'яному, а також Я. Гершштейну, В. Приймаченку та В. Черноіваненку.

- ¹ Справжня назва монографії А. Ю. Кримського нам відома завдяки О. Прицаку, який зробив на неї посилання в деяких своїх публікаціях на хазарську тематику (Див.: Pritsak O. *Yowár und Kávar Kāwar* // *Ural-Altische Jahrbücher*. – 1965. – Vol. 36. – S. 390.). Проте іноді ця велика робота відома під назвами „Хазари” або „Історія Хазар”, що не зовсім відповідає дійсності.
- ² Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – М., 1990. – С. 45.
- ³ Артамонов М. И. История хазар. – Л., 1962. – С. 26–31; Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – С. 45–49.
- ⁴ Голубовский П. В. Болгары и Хазары, восточные соседи Руси при Владимирѣ Св. // *Кіевская старина*. – 1888. – Т. XXII. – С. 26–68.
- ⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. До початку XI віка. – Т. I. – К., 1994. – С. 226–232.
- ⁶ Бабенко В. А. Новые систематические исследования Верхне-Салтовского катакомбного могильника 1908 года. – М., 1910.; Бабенко В. А. Памятники хазарской культуры на юге России // *Труды XV АС*. – М., 1914. – Т. I. – С. 21–42.
- ⁷ Покровский А. М. Верхнесалтовский могильник. Дневник раскопок // *Тр. XII АС*. – Харьков, 1905. – С. 1–14.
- ⁸ Спицын А. А. Историко-археологические разыскания. Исконные обитатели Дона и Донца // *ЖМНП*. – Новая серия. 1909. – Ч. XIX. – С. 60–80.
- ⁹ Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 г. // *Тр. XII АС в Харькове 1902 г.* – М., 1905. – Т. I. – С. 174–225; Городцов В. А. Материалы археологических исследований на берегах р. Донца, Изюмского уезда, Харьковской губернии // *Тр. XII АС в Харькове 1902 г.* – М., 1905. – Т. I. – С. 226–340.
- ¹⁰ Готье Ю. В. Ясы-Аланы в ранней русской истории // *ИТОИАЭ*. – 1927. – Т. I. (58). – С. 46–47; Готье Ю. В. Железный век в Восточной Европе. – М.–Л., 1930. – С. 86–87.
- ¹¹ Артамонов М. И. Очерки древнейшей истории хазар. – Л., 1937.
- ¹² Артамонов М. И. История хазар. – Л., 1962.
- ¹³ Коковцов П. К. Еврейско-хазарская переписка в X в. – Л., 1932.
- ¹⁴ Худуд ал-’Алем (рукопись Туманского) с введением и указателем В. Бартольда. – Л., 1930.
- ¹⁵ Minorsky V. *Hudud al-Alam. The Regions of the World*. – London–Oxford, 1937.
- ¹⁶ Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу / Под ред. акад. И. Ю. Крачковского. – М. – Л., 1939.
- ¹⁷ Validi Togan A. Z. “Ibn Fadland's Reisebericht”. – Leipzig, 1939.
- ¹⁸ *Der Islam*. – 1949. – Band 29. – S. 98.
- ¹⁹ Висловлюємо щирю подяку Ю. М. Кочубею за люб’язно надані із власного архіву матеріали, що стосуються хазарознавчих студій академіка А. Ю. Кримського та його монографії „Історія хазарів з найдавніших часів до X віку”.

- ²⁰ Н. Д. Агантангел Кримський // Україна: українознавство і французьке культурне життя. – Ч. 2. – Париж, 1949. – С. 128.
- ²¹ Der Islam. – 1949. – Band 29. – S. 98.
- ²² Pritsak O. *يوأر Yowár und Káẓar Kāwar* // Ural-Altäische Jahrbücher. – 1965. – Vol. 36. – S. 390.
- ²³ Полонська-Василенко Н. Академік Агантангел Юхимович Кримський. 1871–1941. (Століття з дня народження та тридцятиліття з дня смерті) // Український історик. – Нью-Йорк–Мюнхен, 1971. – № 3–4 (31–32). – С. 96.
- ²⁴ Полонська-Василенко Н. Наукова спадщина академіка А. Ю. Кримського (У справі рукопису „Історії Хазар”) // Український історик. – Нью-Йорк–Мюнхен, 1973. – № 3–4 (39–40). – С. 142–145.
- ²⁵ Гурницький К. І. Кримський як історик. – К., 1971.
- ²⁶ Кримський А. Хазари (підготував М. Веркалець) // Вісник АН України. – 1993. – № 1. – С. 48–54; Вісник АН України. – 1993. – № 2. – С. 56–65.